

JĘZYK UKRAIŃSKI I JEGO DIALEKTY W OGÓLNOSŁOWIAŃSKIM ATLASIE JĘZYKOWYM

Dorota Krystyna Rembiszewska, Janusz Siatkowski

Institut Slawistyki PAN, Warszawa

Streszczenie. W tekście poddano analizie wyekscerpowane z dotychczas wydanych tomów leksykalnych *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* wyrazy i formy wyrazowe, charakterystyczne dla języka ukraińskiego, które występują na mapach OLA na całym terytorium Ukrainy lub przynajmniej na znacznej jego części, nieraz w rozproszeniu, i przeciwstawiają się pozostałym gwarom słowiańskim. Dokładne przejrzanie dotychczas opublikowanych 486 map leksykalnych OLA pokazuje, że takich wyrazów i ich form, właściwych jedynie gwarom ukraińskim, jest stosunkowo niewiele. Grupują się przede wszystkim na południowo-zachodniej Ukrainie, a zwłaszcza na Zakarpaciu. Na południu są to często pożyczki rumuńskie i węgierskie.

Słowa kluczowe: dialektologia słowiańska, gwary ukraińskie, geolingwistyka, *Ogólnosłowiański atlas językowy*

Ogólnosłowiański atlas językowy (OLA) dostarcza bogatego materiału gwarowego z obszaru całej Słowiańszczyzny, dzisiaj już historycznego, bo rejestrującego stan dialektów słowiańskich w latach 50. i 60. XX w. Szczególnie ciekawe jest prześledzenie kierunków przenikania poszczególnych języków, a także wychwycenie cech osobliwych dla poszczególnych systemów językowych.

Naszym zadaniem było wydobycie z dotychczas wydanych tomów leksykalnych OLA wyrazów i form wyrazowych, charakterystycznych dla języka ukraińskiego, które występują na mapach OLA na całym terytorium Ukrainy lub przynajmniej na znacznej jego części, nieraz w rozproszeniu, i przeciwstawiają się pozostałym gwarom słowiańskim.

Dokładne przejrzanie dotychczas opublikowanych 486 map leksykalnych OLA pokazuje, że takich wyrazów i ich form, właściwych jedynie gwarom ukraińskim, jest stosunkowo niewiele, znacznie mniej niż takich odrębnych elementów polskich, czeskich, słowackich czy rosyjskich. Gwary ukraińskie są znacznie zróżnicowane wewnątrz i często pewne wyrazy łączą się z pozostałym terenem wschodniosłowiańskim, a inne z obszarem zachodniosłowiańskim, głównie polskim i słowackim, natomiast niezbyt często tworzą zwarty areał ograniczony tylko do Ukrainy.

Okazuje się poza tym, że nieraz pojawiające się w OLA jako wyłączne na Ukrainie wyrazy i formy mają jednak w dotychczasowych opracowaniach gwarowych oraz w źródłach historycznych zasięgi szersze. Na przykład w OLA VIII

m. 22 tylko na terenie Ukrainy występuje **kuχ-o-var-ъk-a* ‘kucharka’, natomiast w materiałach spoza OLA forma ta znana jest również na szerokim południu Rosji (SRNG XVI 183–184). W OLA II m. 27 zdecydowanie ukraiński charakter ma nazwa **loš-ę* (*to^lša, to^lš’e, tu^lša, tu^lš’e* i podobnie) ‘żrebię’, zapisana niemal we wszystkich punktach na Ukrainie, w ukraińskich punktach na południu Rosji, poza tym w Polsce na pograniczu ukraińskim pod Biłgorajem (też *loszatko*) i Hrubieszowem oraz w punktach przesiedleńczych na Dolnym Śląsku (por. też MAGP I m. 40 i SGPK II 86 oraz liczne inne materiały). W ogóle jest to jednak dawna ogólnoruska pożyczka turecka z czuwaskiego *laša* i krym.-tatar. *alaša* (Sławski SE V 214–215, ESUM III 296, ESBM V 267), z tym że sama postać **loš-ę* dziś ograniczona jest głównie do Ukrainy i najbliższych terenów sąsiednich.

Ukrainę wyodrębniają poszczególne leksemy lub tylko ich postaci morfologiczne, głównie słowotwórcze oraz przesunięcia semantyczne. Zaczniemy od najrzadszych przesunięć semantycznych.

W rozproszeniu na znacznym terytorium Ukrainy (poza częścią północno-zachodnią) zanotowano w OLA II m. 53 ogólnosłowiański wyraz **tolk-a* (*to^llo^ka, to^llo^ka*) w przeniesionym znaczeniu ‘pastwisko’. W językach słowiańskich oznacza on zwykle ‘dawny obyczaj dobrowolnej pomocy sąsiedzkiej w pracach na łące i w polu, odpłacanej ugoszczeniem’ (Brückner SE 571–572, Vasmer ESRJ IV 73, ESUM V 594). Tu mamy do czynienia z oczywistym przesunięciem semantycznym ze ‘wspólne pasienie bydła w ramach sąsiedzkiej pomocy’ na ‘miejsce, gdzie się ten wspólny wypas odbywa’. Ciekawe, że tego przesunięcia znaczeniowego nie odnotowano w OLA nigdzie poza terytorium ukraińskim. Bardziej dokładne lokalne zasięgi ukr. *толока* w tym znaczeniu podają AUM II m. 314 i monografie dotyczące niewielkich obszarów gwarowych (np. Gwary huculskie 1997: 186, Szyło 2008: 254). Również w różnych gwarach polskich na Ukrainie dość często notowano *tłoka* w znaczeniu ‘pastwisko’ (Cechosz-Felczyk 2004: 221, Greń i Krasowska 2008: 224). Dostał się ten wyraz również do gwar polskich i ukraińskich na teren Rumunii (Greń i Krasowska l.c, Horbacz 2000: 347), a także został zapożyczony w tym znaczeniu jako *toloacă* do języka rumuńskiego (Tiktin III 1621 i wyrazy współrdzenne), w gwarach jednak ma on chyba zasięg ograniczony do okolic Suczawy (ALR sn II m. 317 *tolocă* i *toluoca* oraz ALRM sn I m. 317).

Charakterystyczny dla dialektów ukraińskich jest przymiotnik **sъ-kaž-en-B* (*skaženyj, skaženy, skaženij, skaženi*) w znaczeniu ‘wściekły’ (o psie). W OLA II m. 73 zapisano go niemal w całej Ukrainie, a także w ukraińskich punktach w południowej Rosji (836, 843, 847, 849). Przymiotnik *скажений* ‘wściekły’ (o psie i wilku) występuje tylko u Dala IV 189, określane jako południowy, natomiast SRNG XXXVII 363, opuszczając wzmiankę o psie i wilku, odnosi dial. *скажений* głównie do człowieka i podaje znaczenie ‘taki, który stracił rozum, rozsądek’. Taką specjalizację przymiotnika **sъ-kaž-en-B* ‘wście-

kły' (o psie) odnotowano niezależnie także na południowych Morawach: dawne *skażene.*; *skáže.*: obok nowszego *ščekły* (198) i na Łużycach: *skáž'eny* (237). Na północy Ukrainy występują przede wszystkim, znane też dialektom białoruskim, przymiotniki: **krōč-en-ъ* (*k'ručanyj*, *k'ručany*, *k'ručenyj*, *k'ručeny*) i **dur-ъn-ъ* (*dur'nyj*, *dur'ny*), a na Zakarpaciu zupełnie odosobniony **sъ-běs-ъn-ъ* (*zb'is'nyj*, *zbiš'nyj*, *zbiš'nyj*).

Wyraźnie wyodrębnia Ukrainę nazwa **krin-ic-a*, **krъn-ic-a* (*kryn'yc'a*, *krъn'yc'a*, *k'er'nyč'a*, *kyr'nyč'a*, *krъr'nyč'a*) w znaczeniu 'studnia'. W OLA VI m. 1 zanotowano ją niemal na całej Ukrainie. Poza Ukrainą zapisano ją w OLA tylko w dwóch punktach przesiadłościowych w Polsce na Śląsku (*kerńica* 257, *kirńica* 276). Czyżewski 1986: m. 167 podaje *kryn'yc'a* 'studnia' tylko raz ze Zbereża pod Włodawą jako nazwę ukraińską. Nazwa ta w znaczeniu 'źródło' ma oczywiście w Słowiańszczyźnie znacznie szerszy zasięg. W OLA na pograniczu zachodnim brak jej w kilkunastu punktach, gdzie występuje nawiązująca do obszaru polskiego i słowackiego **stud-ъn-j-a* (*studn'a*, *stud'n'a*). Na północy oraz na wschodniej Ukrainie pojawia się obocznie, a często nawet wyłącznie, właściwy dialektom białoruskim i rosyjskim **kōld-ęz-ъ* (*ko'łod'az'*, *ko'łod'az*, *ko'łodez'*, *ko'łod'iz'*, *ko'łodiz* i podobnie). Jak się zdaje, szerszy niż zwykle zasięg akania na pograniczu białoruskim i rosyjskim (por. mapę w serii fonetycznej OLA V m. 55) wskazuje, że **kōld-ęz-ъ* rozszerzył się tu częściowo wtórnie. Na całym terenie wchodzi oczywiście w grę też wpływ języka literackiego, co dotyczy zwłaszcza Ukrainy Zakarpackiej. Jako literackie dla 'studni' komisja ukraińska podała dwie nazwy: *криниця* i *колодязь*, co potwierdzają też źródła leksykograficzne.

Ukraińskich odrębności leksykalnych jest też stosunkowo niewiele.

Za bardzo charakterystyczną dla Ukrainy należy uznać nazwę 'ślimaka' ze skorupką (OLA I m. 34) i bez skorupki (OLA m. 35) **ravl-ik-ъ*, utworzoną od imienia *Лавро* (ESUM V 10 s. v. *р'авлик*). Eponim ten pojawia się w rozproszeniu (*rau'lyk*, *rau'lyk*, *rau'lyk*, *lau'ryk* itp.) na całej niemal Ukrainie, głównie w części południowej i wschodniej. Częściej notowano ją w odniesieniu do 'ślimaka bez skorupki', rzadziej dla 'ślimaka ze skorupką'. Nazwę *павлик* 'ślimak' z gwar południowohuculskich w Rumunii przytacza Horbach 2000: 330). W OLA sporadycznie wystąpiły też inne odantroponimiczne nazwy tych ślimaków: *pa'ulyk*, *petryk* i *i'vanyk*.

Formacja **stъlb-ur-ъ* powstała w wyniku kontaminacji hipotetycznego **stъbъrъ* i **stъlbъ*/**stъlpъ* 'słup' (Vasmer ESRJ III 762–763, ESUM V 421–422, ESBM XII 297). Występuje tylko w języku ukraińskim i białoruskim, a w OLA III m. 2 w znaczeniu 'pień drzewa' (*s'tou'bur*, sporadycznie *s'to'φbur*) i właściwa jest niemal całej Ukrainie. Na Ukrainie nie notowano jej jedynie na Zakarpaciu i w rozproszonych punktach w centrum. Zresztą w kilku ukraińskich punktach w znaczeniu 'pień drzewa' zarejestrowano właśnie **stъlpъ*/**stъlbъ* (*stoup* – 403, 438, 521, *stou'б* – 436), a raz **stъlb-ur-išč-e* (*stou'bu'ryšče* – 480). Brus. *смаўб'ўп* jako 'pień drzewa' jest zapewne zupełnie sporadyczny (przytacza go

jako regionalny jedynie TSBM V/1, 316–317), powszechnie ma on jednak tu znaczenia inne, jak ‘złamane przez wiatr drzewo’, ‘żdźbło kwiatonośne’, ‘słup kurzu, dymu’, ‘wysoki przedmiot z zaokrąglonym wierzchem’ (ESBM l.c.).

Wyraźnie wyodrębnia Ukrainę nazwa ‘mniszka’ (Taraxacum) **kul-ь-bab-a* (OLA III m. 51). Zanotowano ją właściwie (brak jej tu częściowo na Zakarpaciu) na całej Ukrainie (*kul¹baba*, rzadziej *ku¹l¹baba*) oraz w jednym punkcie ukraińskim w południowej Rosji (843). Poświadczenia z literatury przytacza Pastusiak 2007: 226. Na południu centralnej Ukrainy, na obszarze od Terebowli i północnych rejonów m. Chmielnicki aż po ukraińskie punkty w Mołdawii, w kilku punktach zapisano formę rozszerzoną **kul-ь-ba-bab-a* (*ku¹l¹ba¹baba*). Poza tym zupełnie sporadycznie pojawiły się na wschodzie Ukrainy formy z metatezą **bab-a- kul-j-a* pod Charkowem (*baba¹ku¹a* – 505) oraz **bab-a-kul-ь* w tym samym punkcie pod Charkowem (*baba¹ku¹*) i na południe od Kirowohradu (dawniej Zinowjewsk) (*baba¹ku¹*, *baba¹kuj* – 517). Etymologiczny słownik ukraiński widzi tu pierwotne **ku¹lbava* (*kvě¹tka*) od **ku¹liti* ‘zginać’, co wiąże z zabawą dziecięcą (po włożeniu źdźbła do ust i wypowiedzeniu formuły *кульбабо розвернися* jego koniec rozdziela się na kilka części) i przytacza jeszcze kilka dalszych przekształceń gwarowych tej nazwy, jak *кульба́бка*, *кульба́бок*, *кульба́вка*, *кульвака*, *кульваха*, *ску́льба* (ESUM III 136). Materiały z innych źródeł właściwie potwierdzają ukraiński charakter tej nazwy. SGPK II 525 ma *ku¹lbaba* w tym znaczeniu tylko spod Drohobycza (Parylak 1999: 354) i Kamieńca Podolskiego (Kremer 1999: 291), a gwarowy słownik rosyjski *кульба́ба* (Leontodon Taraxacum), powołując się na Dala (II 217), przytacza tylko z południa Rosji, gdzie możliwy był wpływ gwar ukraińskich.

Wśród licznych nazw ‘pierwszej kromki chleba’ na Ukrainie (OLA VI m. 18) szczególnie charakterystyczna jest **cěl-uš-ьk-a* (*c¹i¹łuška*, *c¹i¹łuška*), którą można łączyć z czasownikiem **cěl-ov-a-ti* ‘całować’ w związku ze starym zwyczaj dawania pierwszej kromki chleba do pocałowania najdostojniejszemu członkowi rodziny lub z przymiotnikiem **cěl-ь* ‘cały’ jako odkrojonej od całego chleba (ESUM VI 258). Nazwa ta jest powszechna na centralnej i zachodniej Ukrainie. Poza tym zanotowano ją w Polsce: na pograniczu ukraińskim w Wiszniowie pod Hrubieszowem (*pšylepka*, *cełuška* – 324) oraz w trzech punktach na Śląsku od przesiedleńców spod Lwowa (*całuška* 268, *cyłuška* 276) i Tarnopola (*całuška* 257). SGPA III 330 podobnie ma zapis z Wiszniowa pod Hrubieszowem (*pšylepka*, *cełuška*) oraz od przesiedleńców z Ukrainy: spod Tarnopola, Stanisławowa i Kamieńca Podolskiego (por. u Kremera 1999: 293 *tebek* ‘całuszka w chlebie’). Cechosz-Felczyk 2004: 138 podaje *cełuszka* ‘przylepka’ z gwary polskiej w Oleszkowcach na Podolu. Układ geograficzny nazw ukraińskich, a zwłaszcza występujący na szerokich peryferiach na północnej i wschodniej oraz południowo-zachodniej Ukrainie **ob-kraj-ьc-ь* (*ok¹rajec*, *okra¹jyc*, *okra¹jic*’ itp.), może świadczyć, że przynajmniej częściowo wyparła je uznana za literacką *цiлушка*.

Charakterystyczny dla dialektów ukraińskich **ob-krop-ъ* ‘wrzątek’ (OLA VI m. 49) został zanotowany niemal na całej Ukrainie (*okr'ip*, *ok'ryp*, *wokr'ip*, *hokr'ip*), często obocznie lub w przemieszanu ze znanym szeroko w całej wschodniej Słowiańszczyźnie **kyp-J-ę-t-ъk-ъ* (*k'ipja'tok*, *kypja'tok*, *kypl'atok*, *kypl'atok*), a na wschodniej Ukrainie też obok **kyp-j-ę-t-ъ* (*kypjač*). Na całej północy Ukrainy oraz na Zakarpaciu **ob-krop-ъ* jest stosunkowo rzadki. Natomiast zanotowano go w dwóch punktach ukraińskich na terenie południowej Rosji (847 i 849) oraz w Polsce w punkcie przesiedleńczym na Śląsku (*okrup* 257). Cechosz-Felczyk 2004: 138 podaje *okrop* ‘wrzątek’ z gwary polskiej w Oleszkowcach na Podolu.

Niemal wyłącznie do Ukrainy ograniczone są liczne nazwy ‘obierek (z kartofli)’, stanowiące derywaty sufiksalne od rdzenia **lušp-*. Bardzo dobrze to pokazuje syntetyczna mapa 51a w VI tomie OLA. Występują bowiem tu takie formacje, jak **lušp-in-a* (*lušpyna*, *lušpyna*), **lušp-in-ъk-y* (*lušpynky* 501, *lušpynky* 836), **lušp-aj-a* (*lušpaja* 357, 417, 453), częściej **lušp-aj-ъk-a*, pl. **lušp-aj-ъk-y* (*lušpajka*, *lušpajky*), **lušp-in-j-a* (*lušpyn':a*), sporadycznie **lušp-at-a* (*lušpa'ta* 430), **lušp-ad-a* (*lušpada* 406) i **lušp-aχ-y* (*lušpaχ'i* 416). Kilka takich form zapisano też na Białorusi: *lušpaji* 357, *lušpyny* 372, *lušp'inu* 377 i *lušpajk'i* 385, 396.

Cechosz-Felczyk podaje z gwar polskich na Podolu jako nazwy ‘przylepki’ *luszpa* z Oleszkowic i *luszpajka* z Hreczan (2004: 107, 316). Poza tym na południu Słowiańszczyzny w dialektach macedońskich i bułgarskich występuje forma podstawowa, ma ona jednak też odmienne warianty fonetyczne, a mianowicie *lušpa*, *luspa*, *lušpa*, *luspa*, *l'uspa*.

Na Ukrainie, głównie na południowym wschodzie, znaczny obszar zajmuje pożyczka niemiecka **šlun-ъk-ъ* ‘żołądek’ OLA IX m. 52 ze śrwniem. **geslünge*, nwniem. *Geschlinge*, por. Vasmer ESRJ IV 455. Notowano ją zarówno obocznie z **želqd-ъk-ъ*, jak i jako nazwę wyłączną. Zasięg tego wyrazu był jeszcze szerszy, co pokazują przykłady u Hrinčenki – podał on tę nazwę z terenu na północny wschód od Kijowa (Hrinč IV 53). Dziś ukr. *шлўнок* ‘żołądek’ jest nazwą literacką (SUM XI 491), pojawia się jednak w języku ukraińskim dosyć późno (nie notuje go jeszcze kartoteka SUM XVI–XVII). Dane historyczne, a także układ terytorialny nazw **želqd-ъk-ъ* i **šlun-ъk-ъ* pokazują, że **šlun-ъk-ъ* pojawił się tu później i częściowo wyparł dawniejszy **želqd-ъk-ъ*.

Najczęstsze są natomiast odrębności słowotwórcze. Ich wyselekcjonowanie jest szczególnie trudne ze względu na możliwość pojawiania się analogicznych formacji potencjalnych na różnych terenach.

W rozproszeniu na całej Ukrainie oraz w jednym punkcie ukraińskim na południu Rosji w znaczeniu ‘sąsiad’ (OLA VIII 2) występuje w kilkudziesięciu punktach zakończona na *-a* forma **sQ-sęd-a* (*su's'ida*). Niezależnie pojawia się taka forma też w trzech punktach na północy Rosji.

Szczególnie charakterystyczna dla gwar ukraińskich jest forma słowotwórcza nazwy ‘jeża’ (OLA I m. 10) – *//eż-ak-ь z sufiksem -ak-ь, która przeciwstawia się mającej szeroki zasięg na terenie Słowiańszczyzny formacji rdzennej *//eż-b oraz pojawiającej się w dialektach białoruskich i rosyjskich formacji *//eż-ik-ь z sufiksem -ik-ь (¹vožyk, ¹jožыk, ¹jožak). Ukraińska forma *//eż-ak-ь (fonetycznie ¹jižak, ¹južak, w języku literackim *їжак*) występuje na całym niemal terytorium ukraińskim (jako *ižak* przeszła też do gwar polskich na Bukowinie, por. Greń i Krasowska 2008: 93), brak jej jedynie w kilkunastu punktach na peryferiach zachodnich i północnych, gdzie notowano formę rdzenną *//eż-b oraz w kilkunastu punktach północnych, skąd podano formację *//eż-ik-ь z sufiksem -ik-ь. Formę *//eż-ak-ь zanotowano też w czterech punktach ukraińskich na terenie południowej Rosji: 836 – Борисполье, 843 – Великая Халань, 847 – Новоосиновка, 849 – Шапошниковка. SRNG VIII 326 podał spod Kurska i Tuły rosyjską formę *ежак*, natomiast w LAB I m. 83, s. 55 formy takiej zupełnie nie ma.

Za charakterystyczne dla Ukrainy należy uznać oznaczające ‘motyla’ deminutiwum formalne *met-el-ik-ь, *mot-yl-ik-ь z sufiksem -ik-ь (OLA I m. 45). Zanotowano je na całej niemal Ukrainie, a ponadto w ukraińskim punkcie na Białorusi (361 – Сечы) oraz w ukraińskich punktach na terenie południowej Rosji (836, 843, 847, 849), a ponadto w pogranicznym punkcie rosyjskim 841 – Русская Березовка. SRNG XVIII 136 notuje sporadycznie *метелик* też spod Rostowa (na północ od Moskwy) oraz z południa Rosji, a ponadto z nowszych dialektów rosyjskich pod Kaukazem. Na Ukrainie brak jej głównie w południowo-zachodniej części kraju i w kilku punktach centralnych, gdzie występuje nawiązująca do zachodniej Słowiańszczyzny forma *mot-yl-ь. Na Ukrainie zapisywano formy *mytelyk*, *mytelyk*, *metelyk*, *metel'ik*, *mo¹telyk*, *mu¹telyk* itp. Na mapie OLA jednakowym znakiem oznaczono też formy występujące na północnej Białorusi. Należy jednak zwrócić uwagę, że tam notowano postać formalnie zdecydowanie różną, a mianowicie *m¹at'ik*, którą chyba należy wywodzić z innej praformy, a mianowicie z jakiegoś wtórnego *mętl-ik-ь. Należy dodać, że sporadycznie pojawiły się w OLA też formy z sufiksem -ik-ь w północnych Czechach (*motejlik* – 181) oraz w polskim punkcie przesiedleńczym na Dolnym Śląsku (*mętał'ik* – 268).

Bardzo charakterystyczna dla Ukrainy jest formalnie deminutywna forma *kur-ьk-a, będąca ogólną nazwą ‘kury domowej’ (OLA II m. 17). Formę tę zapisano w OLA właściwie na całej Ukrainie. Brak jej jedynie w kilku punktach na Zakarpaciu oraz w kilku punktach we wschodniej części Ukrainy, zwłaszcza na północ od Kijowa, gdzie podawano, właściwą dialektom białoruskim i rosyjskim, formację *kur-ic-a. Formę *kur-ьk-a zanotowano też w punktach ukraińskich na terenie południowej Rosji (836, 843, 847, 849 i w pobliskim punkcie rosyjskim 846 – Прилепы) oraz w punkcie ukraińskim na wschodniej Słowacji (233). Ponadto, zawsze obocznie z innymi formami, zarejestrowano formę *kur-

ьk-a w jednym punkcie białoruskim (388) i jednym rosyjskim (812) oraz w trzech punktach na terenie Polski: w punkcie przesiedleńczym koło Kętrzyna (253), na pograniczu wschodnim, koło Białej Podlaskiej (307) oraz w budzącym wątpliwości co do autentyczności zapisu punkcie pod Piszem (264 – zapisu tego nie umieszczono w podającym kompletne materiały z terenu Warmii i Mazur słowniku SOWM). W języku rosyjskim w XVII w. występowała jednak neutralna nazwa ‘kury’ *курка* (SRJ XI–XVII, t. VIII 135).

Charakterystyczna dla dialektów ukraińskich jest formacja **gqst-j-av-ina* (znana od XVI w., por. *зущавина* w SUM XVI–XVII, t. VII 124), oznaczająca ‘gęste zarośla w lesie’. Nie ma jej w rosyjskim, a HSBM VII 206 przytacza *зущавина* jedynie ze słownika Beryndy. W OLA III m. 10 zapisano ją (*huš¹čavyna*, rzadziej *huščavy¹na* i *hušča¹vyna*) w rozproszeniu w znacznej części Ukrainy, poza dosyć szerokim pasem pogranicza ukraińsko-rosyjskiego, gdzie notowano **gqst-in-J-a* (*hušcy¹na*, *hušcy¹n’a*), i środkową częścią pogranicza ukraińsko-białoruskiego z różnymi nazwami sporadycznymi, która graniczy głównie z brus. **gqst-j-ar-ь* (*yuščar*). Od zachodu sąsiadują zaś formacje: pol. **gqst-ьv-ina* (*gešt¹vina*, *gešt¹fina*, *g¹št¹vina* itp.) i śl. **gqst-j-av-a* (*huščava*, *huščava*, *hu:št’ava*). Sporadycznie na Ukrainie pojawiają się postaci szczególne: **gqst-j-ov-ina* (*huščovy¹na* – 407, 434, *huščovina* – 437) oraz, częściowo na południowo-zachodniej Białorusi, *gqst-j-ev-in-a* (*huščev¹ina* – 363, *huščevyna* – 374, 460). Na terenie południowo-zachodniej Białorusi występują trudne do uogólnienia formy, które ewentualnie można sprowadzić do praformy: **gqst-j-e/v-ina*; // > *le*: *hušcy¹levyna* (361), *yušče¹levyna* (372) i *husty¹lavyna* (373). Trudności w zinterpretowaniu niektórych zapisów spowodowały, że na omawianej mapie w OLA jedno poświadczenie w p. 460 przedstawiono bezzasadnie za pomocą dwóch znaków.

Szczególnie interesujące są ukraińskie nazwy ‘człowieka, który orze’ (OLA IV m. 27). Jedynie w gwarach ukraińskich zapisano dla ‘oracza’ formacje słowotwórcze utworzone od nazwy narzędzia, tj. ‘pługa’. W ogóle jednak w dialektach ukraińskich dominuje niemal na całym obszarze **or-ač-ь*, a lokalnie występuje też **or-taj-ь* i **paχ-ar-ь*. Formacje od podstawy **plug-ь* ‘pług’ występują głównie na południowo-zachodniej Ukrainie, rzadziej na wschodzie, na północ od Dniepru. Wykazują one znaczne zróżnicowanie słowotwórcze. Ich interpretacja jest nieco inna niż w IV tomie leksykalnym OLA.

Zanotowano mianowicie:

– **plug-ar-ь* w 4 punktach: *plu¹har’* na Zakarpaciu (466, 468) i w punkcie ukraińskim na wschodniej Słowacji (233) oraz *plu¹har* na terenie Mołdawii (524) – formacja ta jest natomiast dosyć częsta w enklawie ukraińskiej, między Morzem Czarnym a Mołdawią (por. Hrycenko 1984: 70),

– **plug-ator-ь* (*plu¹ha¹tor*, *plu¹ha¹tor*) z sufiksem pochodzenia łacińskiego *-ator* w 9 punktach: pod Lwowem (412, 428, 429), Tarnopolem (451), Stanisławowem (450, 486) i na Zakarpaciu (484, 485),

– dwa przekształcenia tej formacji pod wpływem ukraińskich formacji z sufiksem *-arъ*: **plug-atar-ъ* (*pluha^htar^h*, *pluha^htar^h*, *pluha^htar^h*) w 9 punktach: pod Lwowem (427), Chmielnickim (452), Czerniowcami (497, 498), na terenie Rumunii (171), na terenie Mołdawii (524), pod Połtawą (493, 502) i na północy koło m. Konotop (464) oraz **plug-ot-ar-ъ* w 2 punktach: *plu^hhotar^h* pod Lwowem (449) i *plu^hhotar^h* na Zakarpaciu (466),

– jedno przekształcenie pod wpływem rodzimych derywatów z sufiksem *-yrъ*: *plu^hhats^r* pod Połtawą (502),

– wreszcie **pluž-ъn-ik-ъ* – *plužnyk* na Zakarpaciu (468).

Zasięgi częstszych na południowo-zachodniej Ukrainie form *plyžamap*, *plyžamop* i rzadszych *plyžamup*, *plyžap^h* znajdują się w II tomie AUM na m. 312.

W materiałach spoza OLA spotykamy jeszcze ukr. *plyžáč* w słowniku bojkowski Onyszkiewicza (ESUM IV 455 i Dzendzelewski l.c., a także w AUM II na m. 312 w kilku punktach) i **pluž-an-in-ъ* – *plyžanin* w słowniku Żelichowskiego (1886) (ESUM l.c.)

W języku ukraińskim mają one, nieraz dawne, poświadczenia w piśmie. Nazwę *plyžáръ* notował Hrinč III 197–198, a słownik języka współczesnego uznał *plyžáръ* za rzadki (SUM IX 595), *plyžámop* poświadcza kartoteka SUM XVI–XVII – za Dzendzelewskim 1989: 30 dwukrotnie z XVI w. (1571 i 1576), a ESUM IV 455 odnotowuje ze słownika Żelichowskiego (1886), pojawiającą się już w XVI w. (kartoteka SUM XVI–XVII – za Dzendzelewskim l.c.) *plyžámáръ*, por. też Tymčenko II 111 i Hrinč III 197–198, jest do dziś nazwą używaną w języku ukraińskim (SUM VI 595), choć komisja narodowa jako literacką podała tylko nazwę *орач*, *plyžámáръ* potwierdza ESUM l.c. z bojkowski słownika Onyszkiewicza, wreszcie *plyžámúп* Hrinč l.c. przytacza spod Charkowa, a SUM l.c. określa jako gwarowy.

Z materiałów spoza OLA wiadomo, że podobne formacje dla ‘oracza’ motywowane nazwą ‘pług’ pojawiły się sporadycznie również w innych językach słowiańskich, częściowo niezależnie, częściowo zaś w wyniku różnorodnych wpływów. W związku z tym należy najpierw podać, że również w języku rumuńskim upowszechniła się nazwa *plugár* w znaczeniu ‘oracz’ i w ogóle ‘rolnik’, zarówno w języku ogólnym (od XVII w., por. Tikin III 1192), jak i w większości gwar rumuńskich (por. ALR sn I, m. 14, ALRM sn I, m. 8; dalsze szczegóły przynoszą rumuńskie atlasy regionalne). Może być ona tu bezpośrednią pożyczką z ukraińskiego lub raczej rodzimą innowacją od zapożyczonego słowiańskiego wyrazu **plug-ъ* (Tikin l.c.).

Poza ukraińskim dosyć bogato reprezentowane są nazwy ‘oracza’ motywowane rzeczownikiem ‘pług’ jedynie w języku rosyjskim. Nazwę *plyžáръ* w znaczeniu ‘oracz’ zapisano już w XIV-wiecznych Pandektach Nikona Czernogorca (SrezMat II 971). Znaczenie to kwestionuje Dzendzelewski l.c., zakładając ‘robiącego pługi’, por. jednak taką samą interpretację w SDRJ VI 433 i w SRJ XI–XVII, t. XV, 110. W tym znaczeniu długo utrzymuje się w języku ro-

syjskim (SSRLJ IX 1454), Ożegov 2008: 700 uważa go za przestarzały, ale z gwar odnotowany jest tylko raz pod Twerem z 1936 r. (SRNG XXVII 163). Formację *пльгáтop* przytacza Dal III 130, określając jako małoruską, a SRNG XXVII 164 ponadto znad Donu oraz z nowych dialektów na wschodzie. Przekształconą formę *пльгáтáрб* przytacza SSRLJ IX 1454 m.in. z Szołochowa, a SRNG XXVII 164 spod Orła i znad Donu oraz z nowych dialektów na wschodzie. Poza tym sporadycznie znajdujemy formację **plug-ar-ьšč-ik-ь* – *пльгáрицук* nad Donem (SRNG XXVII 164), u Dala III 130 **plug-ov-ьšč-ik-ь* – *пльговицук* w znaczeniu ‘oracz’ bez lokalizacji i z Podola w znaczeniu ‘bogaty rolnik’, wreszcie zapewne *пльгáтep*, który chyba należy widzieć pod wywodzonym przez Dala z małoruskiego zniekształconym zapisem *пльгáтep*, wreszcie **pluž-až-ьč-ik-ь* – *пльжáцук* z terenu Karelii (SRNG XXVII 164).

W języku białoruskim derywaty tego typu są stosunkowo rzadkie. Można tu podać jedynie zazwyczaj sporadycznie poświadczone: *пльгáр* spod Homla i na wschód od Bobrujska oraz z samej północy koło Braśławia (SłPogr IV 16, ESBM IX 214–215), z atlasu białoruskiego LAB III m. 227, s. 86 spod Mozyru **plug-atar-ь* (*пльгáтap*) i **plug-at-ьн-ik-ь* – *пльгáтник*, a ponadto spod Mohylewa **plug-atar-ь* (*пльгáтáр*) i z pobliskich punktów **plug-at-yr-ь* – *пльгáтыр* i **plug-av-ik-ь* – *пльгáвiк*. Poza tym znany jest *пльгáтap* spod Łojewa, na południe od Homla, oraz podawany przez Dzendzelewskiego 1989: 31 *пльгáцук* pod Petrykowem na zachód od Mozyru (Człowiek 2006 za: Materiały 1975–1982).

W języku polskim mamy oczywiste pożyczki, jak *plugarz* ‘oracz’ obok rzadszego *orac*, który zanotował Chiřimia 1965: 259 z dialektu polskiego w Rumunii pod Suczawą, zakładając słusznie tu zapożyczenie rum. *plugar*, zanotowany przez M. Łesiowa 1957: 152 *pluhatór* ‘oracz’ z polskiej gwary hutniańskiej pod Buczaczem, stanowiący pożyczkę ukraińską, oraz występujący w *Wojnie domowej* (1681) Samuela Twardowskiego *pluhater*, stanowiący przejęcie rus. *pluhatyr* (Linde IV 166) – pożyczkę tę przytacza też SWil II 1033 oraz – podający dwie formy: *pluhater* i błędną *pluchatyr* – SW IV 269. Niezależnie natomiast pojawia się pol. *pluźnik* ‘oracz’ w XVI-wiecznych lustracjach pomorskich (SP XVI, t. XXIV, 441). Jako wymyśloną do celów artystycznych należy uznać występującą w opowiadaniu S. Dąbrowskiej *Jak sobie lud wyobrażał istoty świata nadprzyrodzonego* z Żabna w pow. krasnostawskim nazwę *plugotacz* („Raz poszedł se w pole wielkolud i znalazł *plugotacza* [orzającego] i dwóch [!] poganiaczy...” Wisła XVII 95).

W języku czeskim niezależnie pojawiły się: stczes. *pluhař* ‘oracz’, ‘rolnik’, też ‘rzemieślnik robiący pługi’, poświadczony już w słowniku Klareta (Stčsl 269, Jg III 129), który się jednak nie upowszechnił (SSJČ II 621), oraz stczes. *plužnik* ‘rzemieślnik robiący pługi’ (Stčsl 273, Jg III 130, Kott II 601).

W języku słowackim, wbrew Dzendzelewskiemu 1989: 29 podającemu słc. dial. *pluhar*, derywatów od **plug-ь* oznaczających ‘oracza’ nie ma.

Oczywiście niezależny jest słoweński *plugar* w znaczeniu ‘rzemieślnik robiący pługi’ (Plet II 65).

Rozstrzygnięcie kwestii zasygnalizowanej w tytule artykułu nie jest proste. Cechy przynależne językowi ukraińskiemu znajdziemy na wielu obszarach Słowiańszczyzny. Wymieniliśmy te znamionujące samą Ukrainę.

Na mapach OLA znajduje się poza tym sporo (ok. 40) właściwych tylko językowi ukraińskiemu wyrazów o ograniczonych zasięgach lokalnych, grupujących się przede wszystkim na południowo-zachodniej Ukrainie, a zwłaszcza na Zakarpaciu. Na południu są to często pożyczki rumuńskie i węgierskie. Zastępują one na osobne omówienie.

LITERATURA

- ALR sn – *Atlasul lingvistic român*, Serie nouă, vol. 1–7, Cluj 1956–1972.
 ALRM sn – *Micul atlas lingvistic român*, Serie nouă, vol. 1–4, Cluj 1956–1982.
 AUM – *Атлас української мови*, t. 1–3, Київ 1984–2001.
 Brückner SE – Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957.
 Cechosz-Felczyk 2004 – Cechosz-Felczyk I., *Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan), na Podolu*, Kraków 2004.
 Chițimia 1965 – Chițimia I.C., *Niektóre cechy gwary Polaków we wsi Bulaj pod Suczawą (na Mołdawii)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1965, t. V, s. 255–259.
 Człowiek 2006 – *Чалавек: Тэматычны слоўнік*, Мінск 2006; <http://slounik.org/calaviek/> [dostęp 11.08.2013].
 Czyżewski 1986 – Czyżewski F., *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*, Lublin 1986.
 Dal – Даль Вл., *Толковый словарь живого великорусского языка*, I–IV, Москва 1955–1956.
 Dzendzelewski, 1989 – И.А., Дзедзелевский, *Названия пахаря в говорах славянских языков, w: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*, 1985–1987, Москва, 17–36.
 ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, – рэд. В. У. Мартынаў, Г.А. Цыхун, Мінск 1978.
 ESUM – *Етимологічний словник української мови*, ред. О.С. Мельничук, I–VI, Київ 1982–2012.
 Greń i Krasowska 2008 – Greń Z., Krasowska H., *Słownik górali polskich na Bukowinie*, Warszawa 2008.
 Gwary huculskie 1997 – *Гуцульські говірки. Короткий словник*, ред. Я. Закревська, Львів 1997.
 Horbacz 2000 – О. Горбач, *Словник говірки села Бродина, повіту Радівці (Румунія)*, w: *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*, ред. Я. Закревська, Львів 2000, s. 245–364.
 Hrinč – Б. Грінченко, *Словарь української мови*, I–IV, Київ 1907–1909.
 Hruscenko 1984 – П.Ю. Гриценко, *Моделювання системи діалектної лексики*, Київ 1984.
 HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, рэд. А. Жураўскі, Мінск 1982.
 Jg – Jungmann J., *Slovník česko-německý*, I–V, Praha 1835–1839.
 Kott – Kott F.Š., *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický*, I–VII, Praha 1878–1893.
 Kremer 1999 – Kremer A., *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich*, w: *Język polski dawnych Kresów wschodnich*, t. 2, *Studia i materiały*, red. J. Rieger, Warszawa 1999, s. 259–340.

- LAB – *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах*, рэд. М.В. Бірыла, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск 1993–1998.
- Linde M.S.B., *Słownik języka polskiego*, I–VI, wyd. 3, fotooffsetowe, Warszawa 1951.
- Łesiów 1957 – Łesiów M., *System fonetyczny gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1957, t. V, s. 126–129.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, opr. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kier. K. Nitscha, od t. III pod kier. M. Karasia i Z. Stamirowskiej, od t. IX pod kier. M. Karasia, I–XIII, Wrocław 1957–1970.
- Materiały 1975–1982 – *Матэрыялы да дыялектнага слоўніка Гомельшчыны*, „Беларуская мова і мовазнаўства”, вып. 3–10, Мінск 1975–1982.
- OLA 1 – *Общеславянский лингвистический атлас*, Серия лексико-словообразовательная, t. 1 *Животный мир*, ред. В.И. Аванесов, В.В. Иванов, Москва 1988.
- OLA 2 – *Общеславянский лингвистический атлас*, Серия лексико-словообразовательная, t. 2, *Животноводство. Ogólnosłowiański atlas językowy*. Seria leksykalno-słowotwórcza, t. 2, *Hodowla zwierząt*, ред. B. Falińska, J. Siatkowski, A. Kowalska, Warszawa 2000.
- OLA 3 – *Общеславянский лингвистический атлас*, Серия лексико-словообразовательная, t. 3, *Растительный мир*, ред. А.А. Падлужны, А.А. Крывіцкі, Минск 2000.
- OLA 4 – *Общеславянский лингвистический атлас*, Серия лексико-словообразовательная, вып. 4, *Сельское хозяйство. Slovanský jazykový atlas. Lexikálno-slovotvorná séria. zv. 4. Pol'nohospodárstvo*, ред. A. Ferenčíková (vedecká redaktorka), M. Chochol, H. Jenč, L'. Králik, J. Siatkowski, Ž.Ž. Varbot, P. Žigo, Bratislava 2012.
- OLA 5 – *Общеславянский лингвистический атлас*, Серия лексико-словообразовательная, t. 5, *Транспорт и строительство*, ред. П. Гриценко, Київ (w druku).
- OLA 8 – *Общеславянский лингвистический атлас*, Серия лексико-словообразовательная, t. 8: *Профессии и общественная жизнь. Ogólnosłowiański atlas językowy*. Seria leksykalno-słowotwórcza, t. 8, *Zawody i życie społeczne*, ред. J. Basara, J. Siatkowski, A. Basara, Warszawa 2003.
- OLA 9 – *Общеславянский лингвистический атлас*, Серия лексико-словообразовательная, вып. 9, *Человек. Ogólnosłowiański atlas językowy*, Seria leksykalno-słowotwórcza, t. 9, *Człowiek*, ред. J. Siatkowski, J. Waniakowa, Kraków 2009.
- Ožegov 2008 – С.И. Ожегов, *Словарь русского языка*, 25 издание, ред. Л.И. Скворцова, Москва 2008.
- Parylak 1999 – Parylak P., *Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach*, w: *Język polski dawnych Kresów wschodnich*, t. 2, „Studia i materiały”, ред. J. Rieger, Warszawa 1999, s. 341–363.
- Pastusiak 2007 – Pastusiak K., *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*, Warszawa 2007.
- Plet – M. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, I–II, Ljubljana 1894–1895.
- SGPA – *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, od t. II pod kier. J. Reichana, od t. VI pod kier. J. Okoniowej, Wrocław 1977–.
- SGPK – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, I–VI, Kraków 1900–1911.
- Sławski SE – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V, Kraków 1952–1982.
- SlPogr – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча у пяці тамах* рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, I–V, Мінск 1979–1986.
- SOWM – *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, opr. przez Pracownię SGOWM Zakładu Językoznawstwa PAN w Warszawie, pod red. Z. Stamirowskiej i H. Perzowej, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987–.

- SP XVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Maýenowa, (F. Peřłowski, K. Mrowcewicz), Wrocław 1966.
- SrezMat – И.И. Срезневский, *Материалы для Словаря древнерусского языка*, I–III, Санкт-Петербург 1893–1912.
- SRJ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ред. С.Г. Бархударов (Ф.П. Филин, Д.Н. Шмелев, Г.А. Богатова, В.Б. Крысько), Москва 1975.
- RNG – *Словарь русских народных говоров*, составил (с II т. гл. ред.) Ф.П. Филин (Ф.П. Сороколетов), Москва–Ленинград–Санкт-Петербург 1965.
- SSRLJ – *Словарь современного русского литературного языка*, ред. Ф.П. Филин, I–XVII, Москва–Ленинград 1950–1965.
- Stčsl – *Staročeský slovník*, red. B. Havránek, F. Ryšánek, I. Němec, Praha 1977.
- SUM – *Словник української мови*, ред. І.К. Білодід, I–XI, Київ 1970–1980.
- SUM XVI–XVII – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, ред. Д. Гринчишин, Львів 1994.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, I–VIII, Warszawa 1908–1927 (tzw. słownik warszawski).
- SWil – *Słownik języka polskiego*, wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę i in., I–II, Wilno 1861.
- Szyło 2008 – Г. Шило, *Надністрянський регіональний словник*, Львів – Нью-Йорк 2008.
- Tiktin – Н. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I–III, Bukarest 1903–1925.
- Тумченко – Є. Тимченко, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, I–II, підготували до видання В.В. Німчук та Г.І. Лиса, Київ – Нью-Йорк 2002–2003.
- Vasmer ESRJ – М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, Перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева, I–IV, Москва 1964–1973.
- Wisła – „Wisła”. *Miesięcznik z rysunkami, poświęcony krajoznawstwu i ludoznawstwu*, 1903, t. 17.

THE UKRAINIAN LANGUAGE AND ITS DIALECTS IN THE GENERAL SLAVIC LINGUISTIC ATLAS

Summary. In the text, words and word forms characteristic to the Ukrainian language, excerpted from the yet published lexical volumes of the General Slavic Linguistic Atlas, were analyzed. Those words and word forms appear in the OLA maps, in the entire territory of Ukraine or, at least, considerable part of it. Sometimes they are dispersed and they oppose other Slavic dialects. The exact browsing of the 486 yet published lexical OLA maps shows that such words and their forms, peculiar solely to the Ukrainian dialects, are not numerous. They group mainly on the South-West Ukraine, especially on Transcarpathian region. In the south of Ukraine, such words and word forms are frequently the Romanian and Hungarian borrowings.

Key words: Slavic dialectology, Ukrainian dialects, geolinguistics, the General Slavic Linguistic Atlas